

Received 31.10.2021	Research Article	JOTS
Accepted 23.11.2021		6/1
Published 01.01.2022		2022: 135-147

Tuñuquq Yazıtlarında İnce Sıradaki Ok Enklitiğinin Yazımı ve Bazı Satırların (11 = I/G 4, 16 = I/G 9, 21 = I/D 4 ve 30 = I/K 6) Yeniden Yorumlanması

*With a front Vowel Spelling of Enclitic Ok in the Tuñuquq Inscriptions and Reinterpretation of
Some Lines (11 = I/S 4, 16 = I/S 9, 21 = I/E 4 and 30 = I/N 6)*

Erdem UÇAR*

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)
E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

The new readings and interpretations about the Old Turkic Inscriptions are very valuable in terms of Old Turkic. The Tuñuquq inscriptions are an invaluable treasure in literary and historical terms. The inscriptions were discovered in 1897 by Y. N. Klements. Two years after their discovery, Radloff published the first scholarly edition of the Tuñuquq inscriptions (1899). They were read again and interpreted by many philologists after the first edition. In the Tuñuquq inscriptions, the enclitic *Ok* occurred in form {-k} and *kök* in four places (Lines 11, 16, 21, 30). After evaluating the previous interpretations about these four places in the article, a new interpretation will be put forward. As a result, it will be questioned whether the enclitic *Ok* has such a form like *kök* or {-k}.

Key Words: Old Turkic, Tuñuquq inscriptions, clitic, *Ok*, *kök*, {-k}, erratum.

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

Giriş

Tuñuquq yazıtlarında *Ok* enklitiğinin {-k} (sətir 11) ve *kök* (sətir 16, 21, 30) gibi ince sıradaki biçimlerde kullanılmış olabileceği varsayımı tekrar değerlendirilmelidir. İlk olarak satırların daha önce nasıl okunduğuna bakalım.

Üzerinde duracağım cümleyi yazıçevrimle, sorunlu kısımları ise harfçevrimle göstereceğim. Sorunlu yerler hakkındaki okuma tekliflerinden sadece farklı okuyuşları verip birbirini tekrarlayanları zikretmeyeceğim. Sorunlu kısımların orijinal görüntüsü için önce Radloff'un (1899a) rötuşlu kopyalarını kullanacağım, zira yazıt keşfedildiğinde taşlara müdahale edilmeden alınan yegane kopyalar ona aittir:

<i>bini oğ(u)z(u)ğ</i> <włrtçik> <i>tir m(e)n</i> (10-11. Sətir)
Radloff 1899b: <i>ölürteçi-ök</i> (7); Ramstedt et al. 1958: <i>ölürteçi ök</i> (33); Giraud 1961: <i>ölürteçik</i> (54); Aydarov 1971: <i>ölürteçi</i> (326); Sartkoca 2003: <i>ölürteçi ök</i> (217).
<i>y(a)ñduq yolta yme</i> <włti^wk^wk> (16. Sətir)
Radloff 1899b: <i>ölti-kük</i> (9); Orkun 1936: <i>ölti kök</i> (104); Ramstedt et al. 1958: <i>ölti küük</i> (35); Giraud 1961: <i>öltikök</i> (54); Tekin 1968: <i>ölti kök</i> (250); Aydarov 1971: <i>ölti kük</i> (327); Tekin 1994: <i>ölti köök</i> (9); Sartkoca 2003: <i>ölti ükük</i> (217); Alyılmaz 2021: <i>öltiköök</i> (329).
<i>q(a)ç n(e)ğ (e)rs(e)r</i> <włrtçik^wk^wk> (21. Sətir)
Radloff 1899b: <i>ölürteçi-kük</i> (11); Orkun 1936: <i>ölürteçi-kök</i> (106); Ramstedt et al. 1958: <i>ölürteçi küük</i> (37); Giraud 1961: <i>ölürteçikök</i> (55); Tekin 1968: <i>ölürteçi kök</i> (250); Aydarov 1971: <i>ölürteçi kük</i> (328); Tekin 1994: <i>ölürteçi köök</i> (11); Sartkoca 2003: <i>ölürteçi ükük</i> (218); Alyılmaz 2021: <i>ölürteçiköök</i> (338).
<i>q(a)ç n(e)ğ (e)rs(e)r bizni</i> <włrtçik^wk> (30. Sətir)
Radloff 1899b: <i>ölürteçi-kük</i> (15); Ramstedt et al. 1958: <i>ölürteçi küük</i> (41); Giraud 1961: <i>ölürteçikök</i> (56); Tekin 1968: <i>ölürteçi kök</i> (251); Aydarov 1971: <i>ölürteçi kük</i> (329); Tekin 1994: <i>ölürteçik ök</i> (13); Sartkoca 2003: <i>ölürteçi [ü]kük</i> (218); Alyılmaz 2021: <i>ölürteçiköök</i> (354).

Alyılmaz'ın Tuñuquq yazıtlarının epigrafik belgelenmelerinde sorunlu yerlerin güncel görüntüleri ise şöyledir:

11. sətir		(Alyılmaz 2021: 197) <włrtçik>
16. sətir		(Alyılmaz 2021: 200) <włti^wk^wk>
21. sətir		(Alyılmaz 2021: 209) <włrtçik^wk^wk>
30. sətir		(Alyılmaz 2021: 220) <włrtçik^wk>

Radloff, Tuñuquq yazıtlarının 11. satırındaki *ölürteçik*'i *ölürteçi ök* şeklinde tahlil edip *Ok edatının* (partikel) ünlü ile biten fiillerin üzerine geldiğinde ünlüsünü düşürdüğünü, eğer ünlü düşmeseydi, burada <wlr̥tçI^{w̃}k> veya <wlr̥tçI^{w̃}k> gibi bir yazımın olması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca 16. satırdaki *ölti kök* ile 21. satırdaki *ölürteçi kök*'ün kuvvetlendirme işlevine sahip *kök* olduğunu belirtmiş, Osmanlıcada bulunan *gibi* ve Kazan Tatarcasındaki *kibik*'in Volga Tatarcasında *kük* şeklinde yaşadığına dikkat çektikten sonra bunun yazıtlardaki *kök* ile aynı olup olamayacağı hakkında bir fikir beyan etmeye cesaret edememiştir (1899b: 40, 46, 50).

Giraud, 11. satırda *edatın* (particle) yeni bir form kazandığını düşünmüş, 16., 21. ve 30. satırlarda ise *Ok*'un çifte kullanımıyla *kök* şeklindeki bir varyantının meydana geldiğini iddia etmiştir (1961: 80, 86). Dolayısıyla, *Ok*'un çifte kullanımı neticesinde *kök* diye bir varyantının oluştuğunu ilk kez Giraud'un gündeme getirdiği söylenebilir.

Erdal, 11. satırda Ramstedt et al. 1958'in *ölteçi ök* okuyuşunu veya Tekin 1968'in *ölteçi kök* düzeltmesini kabul etmez. Ona göre, 30. satırdaki *öltik ök* biçimi *Ok* enklitiğinin çifte kullanımıyla ilgilidir. 11. ve 30. satırlardaki durumun muhtemelen fonemlerin morfemi yeteri kadar temsil etmemesinden kaynaklandığını düşünür. Bununla beraber, Tekin'in iddia ettiği gibi *kök* şeklinde bir edatı da kabul etmemiştir (1979: 90, dip. 15). Erdal, bu görüşünü *Old Turkic Word Formation*'da tekrarlarsa da Orhun Türkçesinde ünsüzle biten kelimelerden sonra *Ok*, ünlüyle bitenlerden sonra ise *k* veya pekiştirilmiş şekli *kök*'ün kullanıldığını yazmıştır (1991: 60). Erdal, son olarak *Eski Türkçenin Grameri*'nde (O)*k*'un tekrarı ile *kök*'ün oluştuğunu belirtip bugün Güney Sibirya Türkçesinde Tuñuquq yazıtlarındaki *kök*'ün hâlâ yaşadığını söylemiştir (2004: 125, 343).

Tekin, *kök edatının* (particle) Tuñuquq yazıtlarında dört yerde geçtiğini belirtmiş ve *edatın* çekimli fiillerden sonra gelerek fiilin anlamını kuvvetlendirdiğinden bahsetmiştir. Tuñuquq yazıtlarının 21. satırındaki *ölürteçi kök*'ü 'He will sooner and later kill us' ve 30. satırındaki *ölürteçi kök*'ü 'He will definitely kill us' ile anlamlandırmıştır (1968: 139, 172-173). Tekin, daha sonra {-dOk} isim fiil eki hakkındaki makalesinde, *Ok* enklitiğinin Teklik III. şahıs geçmiş zaman eki {-dX} ve {-dAçI} ekiyle birlikteki kullanımında baştaki ünlüsünü düşürdüğünü ileri sürmüştür, zira ona göre enklitiğin ünlüsü dominant değildir.

Bu nedenle 11. satırdaki *ölürteçik* muhtemelen *ölürteçi ök*'ten gelişmiş olmalıdır. Tekin, ayrıca, 21. ve 30. satırlardaki *ölürteçik ök*'lerde enklitiğin *Ok > {-k}* şeklinde eklediğini iddia etmiştir (1997: 10). Tekin, Eski Türk yazıtlarının gramerinde artık *kök* şeklinde pekiştirme işlevli bir *edatın* varlığından bahsetmez, yani eski görüşünden vazgeçmiştir. Gramerinin bir yerinde 11. satırdaki *ölürteçik*'i **ölürteçi ök*'ün, 21. ve 30. satırlardaki *ölürteçik ök*'ün ise **ölürteçi ök ök*'ün büzülmesiyle oluştuğunu söylerken, eserinin başka bir yerinde *Ok edatının* ünlüyle biten bir sözcükten sonra geldiğinde ünlüsünü yitirdiğini söyleyip 11. satırdaki *ölürteçik*'i örnek göstermiştir. Yine eserinin bir yerinde *Ok*'un çifte kullanımından bahsederken 16. satırdaki *öltik ök* ile 21. satırdaki *ölürteçik ök*'ü örnek vermiştir. Eserinin başka bir yerinde ise {-dAçI} ekiyle *Ok*'un bazen tek, bazen iki kere kullanıldığını belirtip 11. satırdaki *ölürteçik* ile 30. satırdaki *ölürteçik ök*'ü örnek olarak zikretmiştir (2016: 64, 147, 171).

Şirin, Tuñuquq yazıtlarının 16., 21. ve 30. satırlarında *kök* şeklinde pekiştirme ve vurgulama işlevine sahip bir *edatın* olduğunu kabul etmiştir (2016: 284).

Alimov, 16. ve 21. satırlarda fazlalık <^wk> yazımını olduğunu düşünmüş, ayrıca 21. satırdaki *q(a)ç(a)n <n>(e)η (e)rs(e)r öl(ü)rt(e)çi ök* cümlesinin yanlışlıkla mükerreren yazıldığını belirtmiştir (2020: 130-132).

Dört satırı yeniden yorumlayabilmek adına cevaplandırılmayı bekleyen iki önemli soru bizi beklemektedir. Şimdi bu soruları cevaplandırmaya çalışalım:

1. Eski Türkçede *Ok* enklitiği {-k} şeklinde ekleşmiş midir?

11. satırdaki <^wlrtçIk> yazımını *öl(ü)rt(e)çik* şeklinde okumaktan başka çaremiz yok. Böyle bir okunuşta, *öl-* fiilinin {-Ur-} ekli ettirgen gövdesine {-dAçI} gelecek zaman ekinin eklendiği bir yapı karşımıza çıkıyor. Yazıtın 9. satırından itibaren Oğuz'ların arasından gelen bir *küreg*'in ağzından bazı istihbarî bilgileri öğreniyoruz. 10. satırda *öl(ü)rt(e)çi tér m(e)n* ile biten iki cümlenin ardından <^wlrtçIk> *tér m(e)n* ile biten üçüncü cümle gelmektedir. Üçüncü cümledeki *ölür-* eyleminin vurgulanarak *Ok* enklitiği ile söylendiği bağlamdan net bir şekilde anlaşılmaktadır. Muhtemelen metni taşu hakkeden kişi kelimeyi yanlış yazmıştır ve doğru yazım <^wlrtçI^wk> *öl(ü)rt(e)çi ök* şeklinde olmalıdır. Burada Tekin'in iddia ettiği gibi bir ekleşmeden bahsetmek zor görünüyor, çünkü yazıtlarda bunun

başka bir örneğine rastlamıyoruz.¹ Gerçi *Ok*'un eklediği {-dUk} eki örneği bilinmektedir. Tekin'in tahmin ettiği üzere fiilden isim yapan {-d} eki ile *Ok* enklitiğinin birleşmesinden {-dUk} eki meydana gelmiş olması muhtemeldir, mesela *barıd oq > *barduq* (1997: 5-15), ancak bu oluşum muhtemelen İlk Türkçe döneminde gerçekleşmiş olmalıdır. Aynısını Tuñuquq yazıtlarının 11. satırdaki <włrtçık> öl(ü)rt(e)çik için düşünmemiz mümkün değildir, çünkü bunun yazıtlarda veya Eski Türkçede ikinci bir örneği bulunmamaktadır.

2. *Ok* enklitiğinin iddia edildiği gibi kök şeklindeki bir varyantı Eski Türkçede var mıdır ve iddia edilen kök varyantı bugün Türk dillerinde yaşamakta mıdır?

16. satırdaki <włtI^wk^wk> yazımına göre kelime *olti kök* veya *olti ök ök* şeklinde okunabilir. Sorunlu kelime şu cümlede geçmektedir: *y(a)ñduq yolta yme <włtI^wk^wk>*. Cümle Oğuz'ların bozguna uğratılmasından bahsedildiği bağlamda geçiyor. Buradaki *yañ-* fiilinin Clauson (1972: 972a-b) ve birçok araştırmacının kabul ettiği gibi 'bozguna uğratmak' anlamında olduğunu zannetmiyorum. Bence buradaki *yañ-* fiili Eski Uygurcadaki *yay-* (I) (< yañ-) 'kovmak, sürüklemek, sürmek' (Wilkens, 2021: 879a) ile aynı olmalıdır.² Buradan hareketle satırdaki iki *yañ-* fiilini de 'önüne katıp sürüklemek' anlamında düşünmek gerekiyor. Zaten satırda birinci *yañ-*'dan sonra *üg(ü)zke tüşdi* "nehire döküldü" ifadesi geçmektedir. Buradaki *tüş-* 'bir şeyin içine düşmek, dökülmek' (Clauson, 1972: 560a) fiili de *yañ-*'in 'önüne katıp sürüklemek' anlamında olduğunu açıkça göstermektedir. Sonuç olarak, *y(a)ñduq yolta yme <włtI^wk^wk>* cümlesini "Önümüze katarak sürüklediğimiz yolda da [Oğuz'lar] muhakkak ölmüştü" şeklinde anlamak mümkündür. Sondaki *öl-* eyleminin cümlede vurgulanarak söylenmek istendiği bellidir.

<włtI^wk^wk> yazımı hakkında iki ihtimal düşünülebilir. Satırda *Ok* kuvvetlendirme enklitiği bilinçli bir şekilde iki kere yazılmıştır. Böylece cümledeki olayın önemine dikkat çekilmek istenmiştir, ancak Kağanlık

¹ Hamilton, Eski Türkçe *Ok* enklitiği ile pekiştirme ve küçültme işlevine sahip isim yapan Eski Türkçe {+k} ve {+q} (sic!) ekinin menşeinin Toharca {+k} eki olabileceğini tahmin etmiştir (1971: 145a). Hamilton'un Eski Türkçede ilişkilendirmek istediği ek {+Ak} ve {+Ik} ekleri (Erdal, 1991: 40-44) olmalıdır. Tabii bu eki Tuñuquq yazıtlarının 11. satırı ile ilişkilendirmek mümkün değildir.

² Köl Tigin (Doğu 23 ve 34), Bilge Kağan (Doğu 19 ve 32) ve Tuñuquq yazıtlarındaki (ayrıca 41. satır) *yañ-* fiili de muhtemelen 'kovmak, sürüklemek, sürmek' anlamında olmalıdır. Bu konuyu başka bir makalede ayrıntılı olarak ele alacağım.

yazıtlarında, hatta Eski Türkçenin genelinde *Ok*'un çifte kullanımına Tuñuquq yazıtları dışında rastlanmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

İkinci ihtimal olarak metni taşa hakkeden kişinin fazladan bir tane daha ök yazdığı tahmin edilebilir. O hâlde, satırda olması gereken yazım <wlti^wk> ölti ök şeklinde düzeltilmelidir.

21. satırdaki sorunlu yere değinmişken buradaki <qçNñrsr> yazımı üzerinde de kısaca durmak faydalı olacaktır. İbare yazıtın aslında (Alyılmaz, 2021: 209) şu şekilde görünmektedir:

Bu ifadenin aynısı yazıtta iki yerde daha geçiyor: <qçnñrsr> *q(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r* (20. ve 29. satır). İki yerdeki aynı yazım, 21. satırdaki <qçNñrsr> yazımında bir hata olduğunu akla getirmektedir. Bu ibarenin daha önce nasıl okunup anlamlandırıldığı üzerinde fazlaca durmak istemiyorum, zira Toker ve Yıldız'ın makalesinde önceki teklifler listelenmiştir (2021: 109-126). Ben sadece önemli olan değerlendirmelerden kısaca bahsedeceğim. Tekin, yazıtta eksiklik olduğunu düşünmüş ve ibareyi <qçNñrsr>'i *q(a)ç(a)n [n](e)ñ (e)rs(e)r* 'ne zaman olsa' şeklinde okuyup anlamlandırmıştır (1994: 10-11). İlk kez Giraud (1961: 55, 61-62, 90-91) tarafından önerilen 20., 21. ve 29. satırlardaki *qaçan eñirser* 'ne zaman etrafımız sarılsa' okunuşu Erdal (1991: 536) tarafından da kabul edilmiştir, ancak Berta (1995: 316-317) bu okunuşun mümkün olmayacağını, 20. ve 29. satırlarda *qaçan*'ın sonundaki ünsüzün ince sıradan <n> ile yazıldığını ve *qaçan eñirser* 'ne zaman etrafımız sarılsa' okunuşunun bağlama uygun olamayacağını söyleyerek bu okunuş önerisini çürütmüştür.³ Clauson, 20., 21. ve 29. satırların hepsinde ibareyi *qaç neñ erser* olarak okuyup 'come what may' [her halükârda] (1972: 589b) ile anlamlandırmıştır. Tezcan da burada *qaç neñ* 'her zaman olsa, er ya da geç' olduğunu kabul etmiştir (1976: 179-180). Erdal, Tuñuquq yazıtlarının 21. satırında *qaçan neñ*'in kaynaşma (fusion) neticesinde *qaçanañ* hâlini aldığını, ama 20. ve 29. satırlardaki *qaçanıñ*'ların ikincil olduğunu düşünüp üç yerde de

³ 20. satır *q(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r ol bizni* ile bitmekte ve 21. satır *q(a)ğ(a)nı (a)lp (e)m(i)ş* ile başlamaktadır. İki cümlenin birbiryle anlam bakımından uyumu sözkonusu değildir. 20. satırdaki *ol bizni* kendisinden öncesine mi yoksa sonrasına mı aittir bilemiyoruz. Zaten 21. satırın başındaki harfler yazıt keşfedildiği dönemde bile dökülmüş durumda olduğu için 21. satırın başı hakkında kesin bir fikre sahip değiliz.

ibareyi ‘whatever happens’ [her ne olursa olsun] ile tercüme etmiştir (2004: 216, dip. 389; 231, 514). Alimov, taşa kazıyan kişinin ibareyi 20. ve 29. satırlarda $q(a)ç(a)n$ yazacağı yerde yanlışlıkla $q(a)ç$ yazdığı fikrindedir (2020: 133).

Tuñuquq yazıtlarının 21. satırındaki <qçNñrsr> yazımını bir kenarda bırakacak olursak, Kağanlık yazıtlarında *qaçan* sözünün (Clauson, 1972: 592a) tanıklanmadığını belirtmem gerekiyor. Eski Uygurca metinlerde *qaçan neñ* ibaresi ‘asla, hiçbir zaman’ anlamında (Wilkins, 2021: 317a) zarf olarak az da olsa kullanılmaktadır, ama kullanıldığı cümlelerde yüklem olumsuz olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla, 21. satırdaki *erser* ile *qaçan neñ*’in beraber kullanılmış olması mümkün gözükmemektedir. Clauson’un önceden düşündüğü gibi Tuñuquq yazıtlarının üç yerindeki ibare *qaç neñ* olmalıdır. İbareyi taşa kazıyan kişi *qaç neñ*’i 20. ve 29. satırlarda doğru, ama 21. satırda yanlış yazmış olmalıdır. Hakkak, <qçNñrsr>’i yazarken <ç>’den sonra <n> yazacakken yanlışlıkla harfin kalın sıradaki karşılığı olan <N>’yı yazmıştır, bu nedenle doğru yazım ‘her hâlükârda’ anlamına gelen <qçnñrsr> $q(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r$ olmalıdır. Burada verilen ‘her hâlükârda’ anlamının da bir tahmine dayandığını belirtmeliyim, zira *qaç neñ* şeklindeki bir yapıya Tuñuquq yazıtlarının dışında Eski Türkçede başka bir metinde rastlanmaz. Clauson, Eski Uygurcada *qaç neñ neñ* ‘come what may’ tanığını zikretmektedir (1972: 589b). Onun bahsettiği tanık Manihey çevreye ait, aslı bugün kayıp olan T II D 173d numaralı parçada (recto 11) geçmektedir. Soğd harfli parçada ibare <ᠬᠴANNK NANK> şeklinde yazılmıştır. Parçanın son neşrinde ibare $q(a)çañ neñ$ şeklinde okunmuş ve ‘ebenso’ [aynı şekilde] ile anlamlandırılmıştır (Özertural, 2008: 165). Muhtemelen bu okuma doğrudur⁴, zira /ñ/’nin <NNK> ile yazımı Soğd harfli metinlerinin bilinen bir imlâ özelliğidir. Ancak parçadaki $q(a)çañ neñ$ ibaresi ‘asla, hiçbir zaman’ anlamında (Wilkins, 2021: 317a) olmalıdır. Son tahlilde, ‘her hâlükârda’ anlamına gelen *qaç neñ* şeklindeki bir yapının Tuñuquq yazıtlarının dışında rastlanmadığı söylenebilir.

21. satırdaki <włrtçI^wk^wk> yazımına gelince, burada ibare *öl(ü)rt(e)çi kök* veya *öl(ü)rt(e)çi ök ök* şeklinde okunabilir. Sorunlu kelime, $q(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r$ <włrtçI^wk^wk> cümlesinde geçmektedir. Cümle “her hâlükârda [bizi] öldüreceklerdir” anlamındadır ve *ölür-* eylemi vurgulanarak söylenmek

⁴ Zieme’nin $q(a)çneñ neñ$ okuma önerisi muhtemelen yanlış, ama ‘niemals’ [asla] anlamlandırması (1970: 233) doğru olmalıdır.

istenmiştir. Eylemin kesinlikle gerçekleşeceğini sondaki *ök* enklitiği sayesinde anlayabiliyoruz. Burada da yukarıda zikrettiğim iki ihtimal düşünülebilir.

30. satırdaki <włrtçIk^wk> yazımına göre kelime *öl(ü)rt(e)çik* *ök* veya *öl(ü)rt(e)çi kök* şeklinde okunabilir. Sorunlu kelimenin geçtiği cümle şöyledir: *q(a)ç n(e)η (e)rs(e)r <włrtçIk^wk>*. Muhtemelen metni taşta hakmeden kişi, yanlışlıkla fazladan <k> işaretini taşta kazımış olmalıdır.

Netice itibariyle, 16., 21. ve 30. satırlarda *Ok* enklitiğinin {-k} şeklinde eklediğinden veya *Ok*'un çifte kullanımı neticesinde *kök* varyantının oluştuğundan bahsedilmesi mümkün gözükmemektedir.

Tuñuquq yazıtlarındaki *kök*'ün bugün Güney Sibiry Türkçesinde yaşadığı tespitine (Erdal, 2004: 125) gelince, bahse konu olan⁵ *kök* Altayca-Rusça sözlükte *kök* (III) maddesinde geçmektedir (Çumakayev, 2018: 370a). Sözlükte *kök*'e 'tamamen, mükemmelen, tam, çok, pek' gibi anlamlar verilmiştir. Sözlükteki tanıklara bakıldığında *kök*'ün bir enklitik olarak değil, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir: *kök çiy et* 'pek çiğ et', *kök tenek uul* 'pek aptal oğlan', *kök tögünçi* 'çok yalancı', vb. Azerbaycan Türkçesinde de aslında *kök*'ün benzer kullanımı görülüyor: *kök* (II) 'etli, tombul; 2. mec. kendisinden sonra gelen sözün anlamını güçlendirir' (Orucov, 2006/II: 748a). Aynı şekilde Türkmencedeki *kök* (IV) (Kyýasowa et al., 2016/II: 44a) ve Anadolu Ağızlarındaki *kök* (I) '1. şişman, gürbüz; 2. büyük, kalın, güçlü' (DS/VIII: 2951a) tanıkları da benzer anlamda karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde 'özündən sonra gələn sözün qüvvətini, mənasını, təsirini gücləndirir' işleviyle kaydedilen *kök* (II) sözü için verilen örnek tanıklarda *kök*'ün *bir* ile beraber kullanımı gözlerden uzak tutulmamalıdır. Örnekler şunlardır: 1. Əvəzində Qəhrəmandan *bir kök* töhmət al, eləmi? – deyə Əsəd donquldana-donquldana başını yellədi; 2. Sitarə *kök bir* dəstə hazırlamışdı; 3. Xüsusən axırıncı sinifdə ən çox hirsini boğazına yığan şagirdə *kök bir* sıfır verər. Bence buradaki *kök*'ler de kendisinden sonra gelen sözü niteleyen bir sıfat gibi kullanılmaktadır.

⁵ Radloff (1899b: 46) yazıttaki *kük* ile Volga Tatarcasındaki *kük*'ün 'gibi' aynı olup olamayacağı konusunda kesin bir şey söylemese de bunu dikkatlere sunmaktan kendini alamamıştır. Şimdiye kadar pek çok kişi *kibik*'in büzülerek *kük* şeklini aldığı kabul etmiştir. Ancak bu oluşumda geçirilen seslik evreler epey şüpheli gözükmemektedir. Bu nedenle, böyle bir önerinin gerekçesiz kabulünün tartışmalı olduğu açıktır.

Acaba ‘tam, çok, pek’ anlamına gelen Türk dillerindeki *kök* şeklindeki sözün menşei hakkında neler söylenebilir? Bu konuda birkaç ihtimal akla geliyor. İlki bu *kök*’ün Eski Türkçedeki *kök* (I) ‘root, origin’ [kök, asıl] (Clauson, 1972: 708a-b) kelimesiyle ilgili olabileceğidir. Kelimenin Altay ve Azerbaycan Türkçelerindeki anlamsal gelişiminin bir benzerini Eski Türkçe *tözü* sözünde de görüyoruz. Eski Türkçede ‘root, base, origin’ [kök, temel, asıl] anlamına gelen *töz* ile ‘all, completely’ [tamamen] anlamındaki *tözü* arasındaki ilişki Tekin (1989: 118-125)⁶ tarafından sağlam delillerle ortaya konmuştur.⁷ Buna göre, *tözü* ‘all, entire, completely’ [tamamı, tamamıyla] < *töz-ü*, krş. Yakutça *tüös-* ‘to uproot, eradicate’ [sökme, kökleme] < *töz-* < *tör*²- ve Yakutça *tüör-*, *tüöre* ‘all’ [hepsi] < *tör*²-. Dolayısıyla, Altay ve Azerbaycan Türkçelerindeki *kök*’ün ‘tamamen, pek, çok’ gibi bir anlama gelmesinin şaşırtıcı olduğu söylenemez. Ayrıca, Arapça kökenli *asıl* sözünün Türkiye Türkçesinde sıfat olarak kullanıldığında ‘aranılan nitelikleri en çok kendinde toplamış olan’⁸ anlamı da Altay ve Azerbaycan Türkçelerindeki *kök*’ün anlamsal gelişimini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İkinci ihtimal, Türk dillerinde tanımlanan *kök*’ün Eski Türkçe *körk* ‘görünen şey, dış güzellik, görk’ (Clauson, 1972: 741a) ile ilgili olabileceğidir. Türkçede /rK/ ünsüz çiftinde /r/’nin eridiği birkaç örneği biliyoruz: *tüke-* < *türk+e-, *ikle-* < irk+le-, *kigür-* < *kir-gür-, *bek* < berk, vb. (Erdal, 1991: 426). Ancak *körk* ve *kök* arasında gözlenebilir düzeyde bir anlamsal ilişkinin olmayışı bu öneriyi güçsüz kılmaktadır.

Üçüncü ihtimal olarak, *kök*’ün henüz tanımlanmamış bir fiille ilgili olabileceği tahmin edilebilir. Erdal, Eski Türkçe *kötür-* ‘yükseltmek, yukarı kaldırmak’ gövdesinin ettirgenlik eki {-(U)r-} ile teşekkül ettiği fikrindedir (1991: 718, dip. 424). Onu bu fikre iten Yakutça ve Azerbaycan Türkçesindeki *köt-* ‘yükselmek, yukarı fırlamak’ tanığı olmuştur. Türk dillerindeki *köt-* tanığı bizi

⁶ Bildiğim kadarıyla Tekin’in etimolojik açıklamalarına bir itiraz gelmemiştir. Tekin, *tözü*’nün *tüz-* ‘düzenlemek’ kökenli olamayacağını iki gerekçeyle net olarak göstermiştir: 1. *Qutadğu Bilig*’de görüldüğü üzere *tüz-* fiilinin ünlü zarf fiil eki {-U} değil, {-A}’dır. 2. *tüz-* ‘to put in order’ [düzenlemek] ile *tüzü* (sic!) ‘all’ [hepsi] arasında anlamsal bakımdan bir ilişki mevcut değildir. Eski Türkçe metin neşirlerinde *tözü*’nün hâlâ *tüzü* şeklinde okunması eski bir okuma geleneğinde ısrardan başka bir şey değildir.

⁷ Etimolojik izahlar olmadan Eski Türkçe *tözü*’nün *töz* ‘kök’ ile ilgili olabileceğini galiba ilk kez Şinasi Tekin (1960: 25-26) gündeme getirmiştir.

⁸ www.sozluk.gov.tr.

başka bir köke götürebilir. Eski Türkçede henüz tanımlanmamış bir *kö- ‘yükselmek’ kökünün varlığını kabul edersek, belki *kötür-* (< *kö-tür-) fiilini de bu *kö-’ye dayandırabiliriz. Tanımlanmamış *kö-’den *kök ‘kabarık’ ve buradan da *kök+üz > *köküz* ‘*göğüs(ler)’ > ‘göğüs’⁹ sözleri meydana gelmiş olabilir.¹⁰ Türk dillerindeki *kök* de işte bu tanımlanmamış *kök ‘*kabarık’ (krş. Moğolca *köge-* (I) ‘kabarmak’ [Lessing, 1960: 478b]) → ‘*çok, fazla’ → ‘1. büyük, kalın; 2. tam, tamamen, pek’ ile ilgili olabilir.

Türk dillerinde *Ok*’un *kök* şeklindeki bir varyantı yaşamış olsaydı, onun neden *kök* olarak sadece hayatta kaldığı, ama *qoq* olarak yaşa[ya]madığı da karanlık bir nokta olarak kalmaktadır. Zaten, *Ok* ile ilişkili olduğu varsayılan Türk dillerindeki *kök*’ün işlevsel kullanımı ile yazıtlardaki *Ok*’un enklitik kullanımı birbirine hiç benzememektedir. Yukarıda sıraladığım ihtimaller dâhilinde, kuvvetlendirme enklitiği *Ok*’un Türk dillerinde *kök* diye bir varyantının yaşamadığı söylenebilir.

Ok enklitiğinin Eski Türkçeden itibaren çeşitli kelimelerin bünyesine dâhil olup yeni kelimeler türettiği bilinmektedir. Mesela, *ançaq* (< ança oq), *birök* (< bir ök), *inçek* (< inçe ök), *neçök* (< neçe ök), *nek* (< ne ök), vd. *Ok* enklitiğinin varsayılan *kök* diye bir varyantının şimdiye değin Türk dilinin hiçbir döneminde ve sahasında bir kelimenin bünyesine dâhil olup kelime türetmesine rastlanmamıştır. Bu da Eski Türkçede *kök* diye bir enklitiğin olmadığını gösteren başka önemli bir delil olabilir.

Sonuç

Tuñuquq yazıtlarının 16. ve 21. satırlarında *Ok* enklitiğinin pekiştirme işlevini arttırmak için üst üste iki kez yazılmış olabileceği düşük bir ihtimal de olsa mümkündür. Ancak *Ok* enklitiğinin sadece Kağanlık yazıtlarında değil, Eski Türkçede yanyana iki kere kullanımına rastlanmaması böyle bir ihtimali şüpheli

⁹ {-r} şeklindeki Ana Altayca çokluk ekinin Moğolcada {-s}, Tunguzca ve Türkçede {-r} olduğu bilinmektedir (Sinor, 1952: 216-230).

¹⁰ Sevortyan, Moğolca *kökü-* ‘meme emmek’ fiilini göstererek *kögüz*’ü Moğolca fiille aynı anlama gelen tanımlanmamış bir *kök- fiiline dayandırmıştır (1980: 54-55). Stachowski, *gögüs* kelimesinin *kök (krş. Kırgızca *köksö-* ‘çok arzulamak’ < *kök+se-) veya *kökiz’den (krş. Kırgızca *köksö-*) geldiğini ileri sürmüştür (2019: 160a). Moğolca *kökü-* ‘meme emmek’ (Lessing, 1960: 483a) tanığı Eski Türkçedeki *kök- fiilinin varlığı için önemli bir delil gibi gözükmüyor.

kılmaktadır. Diğer taraftan, metni taşa hakmeden kişinin 11. satırda sonda yanlışlıkla <w̃k> yerine <k> yazıp 30. satırda da <w̃k>'den önce <k>'yi yanlışlıkla fazladan yazmış olması daha muhtemel görünmektedir. Tuñuquq yazıtlarında *Ok* enklitiğinin ince sıradaki şekli toplam altı kez geçmektedir ve hepsinde de enklitik düzenli olarak <w̃k> ile yazılmıştır: *öz(ü)m ök* (6. satır), *b(e)n ök* ve *ük(ü)ş ök* (7. satır), *b(e)n ök* (50. satır) [2 kez], *b(é)rt(i)m ök* (52. satır). 16. ve 21. satırlardaki <w̃k̃w̃k̃> ya da 30. satırdaki <k̃w̃k̃> yazımını kök şeklinde okuyup bunun çifte enklitik (O)*k* + *Ok* ile yorumlanması zordur. Eski Türkçede Tuñuquq yazıtları dışında iddia edildiği gibi *Ok*'un kök şeklinde bir varyantına başka bir metinde rastlanmamaktadır. Aynı şekilde kök şeklinde kuvvetlendirme işlevine sahip bir enklitik tarihî ve günümüz Türk dillerinde de görülmez. Tuñuquq yazıtlarında *Ok* enklitiğinin dört yerdeki sıradışı yazımının öl- ve ölür- fiillerinde ve üç yerde {-daçI} beraberliğinde karşımıza çıkması dikkat çekicidir. Metni taşa hakmeden kişinin aynı kelimedeki yazım hatası yapmasının tesadüfi mi yoksa bilinçli mi olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylenemiyor. *Ok* enklitiğinin ince sıradaki karşılığının Tuñuquq yazıtlarında sadece <w̃k> şeklinde yazıldığını kabul etmenin şimdilik en iyi çözüm yolu olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Eski Türkçede *Ok* ile aynı işleve sahip kök diye bir kelimenin olmadığı, onun *hayalet kelime* (ghost word) olarak değerlendirilmesi gerektiği de hesaba katılmalıdır.

Kaynakça

- Alimov, R. (2020). Tunyukuk Yazıtında Hakkâk Hataları. In Yılmaz, E. et al. (Eds.), *Semih Tezcan Kitabı* (pp. 127-134). Ankara: Nobel Kitap.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydarov, G. (1971). *Yazık orchonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Alma-Ata: Nauka.
- Berta, Á. (1995). Neue Lesungs- und Deutungsvorschläge für die Inschrift Tuñuquq. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 48(3), 313-320.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çumakayev, A. E. et al. (2018). *Altaysko-Russkiy Slovar'*. Gorno-Altaysk: BNU RA "NII Altaistiki im. S. S. Surazakova".
- Erdal, M. (1979). Die Morphemfuge im Alttürkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71, 83-114.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.

Giraud, R. (1961). *L'inscription de Bain Tsokto (Édition critique)*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.

Hamilton, J. R. (1971). *Manuscrits ouïgours de Touen-Houang, le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*. Paris: Klincksieck.

Kyýasowa, G. et al. (2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi I-II*. Aşgabat: Ylym.

Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Devlet Basımevi.

Orucov, E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I-IV*. Bakı: Şerq-Qerb.

Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus: Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert von Le Coq*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Radloff, W. (1899a). *Atlas der Alterthümer der Mongolei: Vierte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

Radloff, W. (1899b). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge: die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Ramstedt, G. J. et al. (1958). *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. Journal de la Société Finno-Ougrienne, 60(7), 3-91*.

Sartkoca, K. (2003). *Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanulık Taldau, 1 Kitap*. Astana: Kultegin.

Sevortyan, E. V. (1980). *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskix yazıkov, obşçetyurkskiye i mectyurskskiye osnovı na bukvi "B", "G" i "D"*. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka".

Sinor, D. (1952). *On Some Ural-Altai Plural Suffixes. Asia Major, 2, 203-230*.

Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Tekin, Ş. (1960). *Uygurca Metinler I: Kuanşi im Pular (Ses İştien İlah) Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuñdarika-sūtra)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1989). Old Turkic TWYZW = tözü. *Central Asiatic Journal*, 33(1), 118-125.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1997). On The Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 5-12.
- Tezcan, S. (1976). Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, 173-181.
- Toker, M. & Yıldız, H. (2021). Tunyukuk Bengü Taşındaki K¹çn²ırsr / K¹çn¹ırsr Nasıl Okunmalıdır? In Direkci, B. et al. (Eds.), *Prof. Dr. Orhan Yavuz Armağanı* (pp. 109-126). Konya: Şelale Ofset.
- Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). 12 Cilt. II. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ DS)
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Zieme, P. (1970). V. M. NADELJAEV [et alii] (edd.): *Drevnetjurkskij slovar’*. *Central Asiatic Journal*, 14(1/3), 228-236. (Rezension)